

HORVÁTH VERONIKA

KORA SZKÍTA KORI KURGÁN ÁSATÁSA TUVÁBAN MAGYAR SZEMMEL (CSINGE-TEJ I. KURGÁN KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSÉN KERESZTÜL)

KIVONAT: A Kr. e. (IX)VIII-VII. század folyamán a Kaukázus és Elő-Ázsia területéről kiindulva újabb kulturális és technológiai hatások terjedtek el, kiváltképp keleti irányba, az ázsiai sztyeppezonán keresztül egészen Kínáig. Ezen folyamat egyik sarokpontjának tekinthető Tuvában a kora szkíta kor hajnalán – a kutatás jelenlegi állása szerint a Kr. e. VIII. század vége felé – kialakuló Aldy-Bel'-kultúra és az úgynevezett arzsani típusú komplexumok, temetkezési és emlékhelyek megjelenése. Ebben a cikkben a Turán-Ujuk-medencében elhelyezkedő Csinge-Tej I komplexum kerül bemutatásra, amely magába foglalja az Aldy-Bel'-kultúra és az arzsani típusú kurgános temetkezések jellegzetességeit. A 2008 és 2019 között zajlott kutatások főként a kurgánt körbevevő kőszánc, illetve a kurgán palástja stratigráfiai felépítésének megfigyelésére koncentráltak. Ennek során a kőszánc alól két, lószerszámot és fegyverövalkatrészeket tartalmazó kincslelet bukkant fel, valamint a kőszánc és a halom széle közötti területen hét kíséző harcos sírja került elő. A halottak részben a helyi temetkezési rítus szerint, részben a helyi és környező régiók korszakra jellemző tárgytypusaival voltak nyugalomra helyezve, így a sírok datálása a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század eleje közé tehető. 2017-ben a feltérési munkálatokon

jelen cikk szerzőjének is alkalma nyílt részt venni, ezért erről rövidebb visszaemlékezésszerű élménybeszámoló készült, időrendben beillesztve az I. komplexum tudományos hangú kutatástörténetébe.

KULCSSZAVAK: kora szkíta kor, Tuvai Autonóm Köztársaság, Csinge-Tej I. kurgán, Arzsan-2, bronz nyílhegyek, zabra, arany fülbevaló, szarvasos kövek

---

Bevezető

2015 szeptemberétől az almati Al-Farabi Kazah Nemzeti Egyetem doktoranduszaként lehetőségem nyílt a közép- és kelet-európai preszkíta és kora szkíta kori régészeti lelőhelyeken és leletanyagokon kívül a közép- és a szomszédos belső-ázsiai régiók emlékeinek tanulmányozására is. Később, 2017 első hónapjaiban, a képzés részeként ellátogathattam a nagyobb oroszországi múzeumokba, hogy személyesen is megtekinthessem az addig csak a szakirodalomból ismert, fontosabb, a kutatásaim alapjait képező anyagokat. Ekkor keltem át először a Nyugati-Szaján hegységen, és értem el Tuvába. Egy zárt, de annál különlegesebb világba, ahová nemcsak az iráni nyelvű szkíta–szaka törzseknek sikerült behatolniuk (nevezzük tudományos nevén Aldy Bel'- vagy Uyuk-kultúrának), hanem a xiungnu (Kokel-kultúra), hun és a későbbi ujgur, kirgiz, majd mongol törzsek egyik meghatározó történelmi helyszínévé is vált.

A Kr. e. (IX)VIII-VII. század folyamán a Kaukázushoz, annak előteréhez, Észak-Iránhoz és a közép-ázsiai sztyeppei régióhoz kapcsolódó kulturális és technológiai hatások érték el Kelet- és Közép-Európát, és ennek eredményeképpen új temetkezési rítusok, lószerszámok, fegyvertípusok, ékszerek és edénytípusok jelentek meg. Erre utalnak például a Dnyeszter felső folyása mentén, Michalkovónál,¹ valamint Pusztahatvannál² előkerült, aranyékszereket tartalmazó kincsleletek (1. kép). Ez a jelenség azonban elterjedt egészen

---

1 Hadaczek 1894, Tabl. XII, 1–2, Tabl. XIII, 1–2; Бандрівський–Крушельницька 2012.

2 Mozsolics 1977, 289–296., Taf. 1., 2–5.

a belső-ázsiai régióig is (2. kép), a sztyeppezóna déli pereme mentén és a folyó völgyekben, miközben a késő bronzkor végétől, a Kr. e. IX-VIII. században a jelenlegi Kazahsztán és Üzbegisztán területéről szintén kulturális kiáramlások figyelhetők meg Belső-Ázsia felé.³ Ennek következtében a mai Tuvai Autonóm Köztársaság területén ebben az időszakban alakult ki az úgynevezett Aldy-Bel'-kultúra, melynek népessége halottait általában kettős kurgánok, de néha kőlapokból kialakított, kőkerítéssel körbevett halmok alá, a régi földfelszínbe mélyített sírgödör alján kialakított gerendavázás sírkamrába vagy függőlegesen a földbe állított kőlapokból összerakott ládába temette.⁴

Az Aldy-Bel'-kultúrával egy időszakra tehető az úgynevezett arzsani típusú kurgános temetkezések, emlékhelyek megjelenése, melyek kialakulása több kulturális előzményre vezethető vissza. Az 1971 és 1974 között több ásatási szezon alatt feltárt Arzsan-1 kurgán⁵ szabályosan és egymásra vízszintesen rakott, nagyobb kőlapokból felhúzott külső fedőrétegét és ezalatt a földfelszínre épített, gerendavázás kamraszerkezetét, valamint az egyes kamrák közötti, a központi kamra felé irányuló folyosókat egyes kutatók a közép-kazahsztáni késő bronzkori-átmeneti időszakai Begazy-Dandybay-kultúrával,⁶ valamint az Aral-tótól keletre, a Szir-darja mellékfolyójánál, az Inkar-darja mentén található észak-tagiszkeni mauzóleumokkal⁷ hozták összefüggésbe. A sugárirányban felépített kamraszerkezet analógiáit több kutató a hasonló kinézetű, de kősziklákból épített, úgynevezett kherekszurok (mongol nyelven *хирексуур*) között keresi.⁸ Több ilyen kultikus építmény ismert nemcsak Tuvából,⁹ hanem az újabb terepbejárásoknak és feltárásoknak köszönhetően a régebbi lelőhelye-

3 Кызласов 1979, 50., Рис. 34.

4 Грач 1980, 24–26, Рис. 79., Рис. 80., Рис. 104.; Савинов 2002, 84–85.; Килуновская–Семенов 2013, 204–208.; Khudyakov et al. 2013, 105–108., Рис. 1. – Рис. 10.; Рукавишников–Гладченков 2017, 154–169., Рис. 2., Рис. 4., 2., 6; Kilunovskaya et al. 2020, 380–387., Рис. 2., Рис. 3., Рис. 5.

5 Lásd részletesebben: Грязнов 1980., Gryaznov 1984.

6 Кызласов 1977, 73–76.; Чугунов 2002, 143–145.

7 Итина–Яблонский 2001, Рис. 5., Рис. 18., Рис. 20.

8 Волков 2002, Табл. 80., Табл. 128.; Чугунов 2002, 143.; Ковалев–Эрдэнэбаатар 2007, 100–102.

9 Грач 1969, 187.; Цыбыктаров 2004, 39–41.

ken is egyre több újat regisztrálnak Nyugat-és Közép-Mongóliában.¹⁰ Az Arzsan-1 körül észlelt, három sorban elhelyezkedő, közepes méretű kősziklából álló kőkörök¹¹ némelyikében áldozati állatok, lovak, szarvasmarhák csontjai kerültek elő. Hasonló figyelhető meg szintén a főként Közép-és Nyugat-Mongóliában található kherekszurok közelében is.¹² Egy másik szempont szerint a kurgán mind szerkezetét, mind leletanyagának összetételét tekintve jóval több hasonlóságot mutat az Uraltól keletre fekvő területek és Észak-Kazahsztán kora bronzkori, úgynevezett Petrov–Szintasta–Arkaim–Alakul horizontjának régészeti emlékeivel.¹³ A 2000-es évek elején zajlott le az arzsani típusba tartozó Arzsan-2 kurgán feltárása,¹⁴ valamint a közelmúltban végzett terepi kutatások közül kiemelhető Csinge-Tej I. kurgán ásatása.

Csinge-Tej kurgántemetője Pij-Hem kozsuunban (körzet a tuvai közigazgatásban), Cskalovka falu közelében található (3. kép). A temetőn belül az I. kurgán az Ujuk folyó völgyének nyugati szegletében, a „Cárok völgye” felé, a folyó bal partján, a Kurtu–Sibe-fennsíkon helyezkedik el. A lelőhelyről először Alekszandr Vasziljevics Adrianov tett említést, és végzett ott feltárásokat 1915–1916-ban. Megfigyeléseit két, kézzel írt naplóban örökítette meg, amelyek jelenleg a Tomszki Állami Egyetem Régészeti és Etnográfiai Múzeumának tulajdonában vannak.¹⁵

10 Tishkin et al. 2006, 110., 116.; Тишкин 2013, 72–88., Рис. 2., Рис. 12.; Fitzhugh 2009, 189–191., Fig. 10.

11 Грязнов 1980., Рис. 1., Рис. 5.

12 Takahama et al. 2006, 66–67., Pl. 2., Pl. 3., 2.; Ковалев–Эрдэнэбаатар 2010, 109.

13 Марсадолов 2002, 98–101., Рис. 1.

14 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010.; Чугунов–Парцингер–Наглер 2017, 27–35., 72–101.

15 Беликова 2014, 36., 46.

A kurgán feltérési munkálatainak első szakasza (2008–2010)

A temető szisztematikus feltérása, azon belül az I. kurgán ásatása 2008-tól újra elindult, és immár több terepi szezonon keresztül tart az Állami Ermitázs Dél-szibériai Régészeti Expedíciójának keretében, Konsztantyin Vlagyimirovics Csugunov vezetésével. A kurgánt körbevevő, függőlegesen a földbe állított, egymáshoz szorosan illesztett kőlapokból álló kősáncot figyelembe véve a sírépítmény átmérője kb. 106 m, magassága 2,2–2,3 m. A kősáncból kb. 30–50 méterre Ny/ÉNy-i irányban hatvan, kősziklákból kirakott, kör alakú áldozati hely sorakozik két-három sorban, melyek közül többet is elhordtak, részben a kurgán DNy-i részén kialakított későbbi temetkezés, részben az 1960-as években zajló öntözőcsatorna építése miatt. A kurgán K/DK-i oldalán szintén megfigyelhetők ezek a kör alakú építmények. Továbbá a kurgántól 55 méterre ÉNy-ra a kősáncból állt egy nagyobb kőtömb, amely szintén a lelőhelyhez tartozott (4. kép).¹⁶

A halom szerkezetének tanulmányozása azonban jóval összetettebb módszert igényelt: egy-egy ásatási évadban a kijelölt szektorok (5. kép) fokozatosan lettek kibontva, és rétegről rétegre, kintről befelé haladással történt rögzítésük rajzos, fotós dokumentáció és részletes leírás formájában.¹⁷ A 2008 és 2010 között zajló ásatási szezonokban a halom északi pereme mentén hat szektor, a kősánc és a kurgán peremének egyes szakaszai és néhány kör alakú áldozati hely lett megkutatva.¹⁸ Ennek során kiderült, hogy a kurgánt körbevevő kősánc igen szokatlan módon lett megépítve, ugyanis a régi földfelszínbe egy-két sorban, függőlegesen felállított kőlapokat belülről támasztékként szolgáló, kisebb-nagyobb kövek valójában az altalajba sekélyen belemélyített körárokban helyezkednek el. A sáncnál – a többi arzsani típusú kurgánhoz hasonlóan – szintén nem volt bejárat a halom közepe felé.

16 Чугунов 2011, 358–359., Рис. 1., Рис. 2.

17 Чугунов 2011, 359–360., Рис. 2.; Чугунов 2014b, 136.

18 Чугунов 2011, Рис. 4.

A kurgán belseje felé haladva, a kősánc belső szélétől kb. 5 m-re található a kurgán széle, mely alól az AGD-szektor szisztematikus feltárása során bukant elő a vízszintes kőlapokból felépített kőhomlokzat és rajta a földből felhordott, külső fedőréteg (6. kép).¹⁹ Ugyanez a technika figyelhető meg Arzsan-1²⁰ és Arzsan-2²¹ kurgánok felső kőépitményének kialakításakor. A halom alsóbb rétegeiben a homlokzat és a kősánc közötti területet, valamint a kősánc alatt és külső oldalán egy vékonyabb rétegben szürkés színű, szuszpenziós tavi üledék borítja, melyre a kurgán földfelszíni építménye és erre a kisebb kövekből álló réteg időben fokozatosan épült fel (7. kép).²² Az üledéknek köszönhetően az eltemetett halottak maradványai bolygatlanul és sokkal jobb állapotban konzerválódtak.²³

A 2008–2010. évi terepi szezon során feltárásra került négy, gazdag mellékletekkel ellátott kísérő harcos sírja is, amelyek – az Arzsan-2 kurgánál észleltekhöz hasonlóan – a kősánc és a kurgán kőhomlokzata közötti területen kerültek elő. A sírgödörök közül kettő azelőtt lett kialakítva, hogy iszapréteg került volna rájuk. Mind a négy halott bal oldalára fektetve, felhúzott lábakkal helyezkedett el. Az 1. sír halottja – a többi hárommal ellentétben – három sornyi gerendából összeállított „kamrában” feküdt.²⁴ Az 1–2. sírokban talált leletanyagok között részben az Aldy Bel’ kultúrára jellemző tárgytipusok, részben a kora szkíta korban az ázsiai²⁵ és a kelet-európai sztyeppéken, a Nagy-Kaukázus északi előterében,²⁶ lényegében a kimmer–szkíta hadjáratok által – a Kr. e. VIII. század utolsó harmada és a Kr. e. VI. század eleje közötti időszakban – elterjedt²⁷ kengyeles végű zablák; Tuvából, Uszty-Hadynnyg 3. kurgán 4. sírjából,²⁸

19 Чугунов 2011, Рис. 5.

20 Научный архив ИА РАН, М.П. Грязнов Р-1 №5579а/233–235.

21 Сугунов–Parzinger–Nagler 2010, Abb. 18., Abb. 21.

22 Чугунов 2011, 361., Рис. 7.

23 Чугунов–Хаврин 2013, 345–346.; Чугунов 2011, 361–362.

24 Чугунов 2011, 363., Рис. 11.

25 Чугунов 2011, 363., Рис. 10б.; Кирюшин–Тишкин 1997, Рис. 40., 3–4., Рис. 47., 2., 5.; Маргулан et al. 1966, 334., Рис. 26., б., Рис. 28., 8.

26 Вальчак 2009, Рис. 28., 5–7.; Рис. 30., 11., 15., 16.; Могилев 2008, 15–16., Рис. 3., Рис. 4., 5., Рис. 5., 3–4.

27 Иванчик 2001, 23., Рис. 4., 5., Рис. 19., 4.

28 Чугунов 2000, 165.

Kopto 4. kurgán 1. sírjából²⁹ és Közép-Kazahsztánból, Ujgarak 39. és 84. kurgánokból,³⁰ Dél-Tagiszken 32. kurgánból,³¹ Taldy-2 5. kurgánból³² ismeretes bronz háromtollú nyéltüskés és háromélű nyílhegytípusok bukkannak fel (8. kép). A háromtollú nyéltüskés nyílhegyek legkorábbi típusai a begázi temető 2. mauzóleumából származnak, a jelenlegi kutatás szerint a késő bronzkor végére keltezhetők.³³ Csinge-Tej I. kurgán temetkezéseiben az Arzsan-2 fejedelmi temetkezéséből³⁴ és Szaryg-Bulun 1. kurgán 1. sírből,³⁵ az Altájtól ÉNy-ra húzódó erdős sztyeppés régióból, Bojtygem 2 19. kurgánból,³⁶ Hszincsiang területéről³⁷ és Közép-Kazahsztánból, Taldy-2 5. kurgánból³⁸ pontos párhuzamokkal rendelkező, granulációkkal díszített aranyfülbevalók és melldíszek (pektorálok) láttak napvilágot.³⁹ Nagyon fontos szempont, hogy Belső-Ázsiában, a kora szkíta korra jellemző granulációdíszítés, csepp alakú díszek és az aranyból, bronzból készült pektorálok az urartui, az asszír és a kora vaskori iráni ékszerek és viseleti elemek egyes jellegzetes, technikai vonásait hordozzák, valamint az ezzel összefüggő hitvilági vonatkozásokat jeleníthetik meg.⁴⁰

A 3–4. sírokban a harcos koponyája közelében vékony aranylemezből készült, levél alakú csüngő hevert türkizkövekkel együtt. Ugyanez a forma köszön vissza egy másik tuvai temető, Kujlug-Hem III. 26. kurgánjának leletanyagában, aranypektorállal együtt,⁴¹ valamint az északnyugat-kínai kora szkíta kori Csauhu-kultúra régészeti emlékei között is.⁴² Amint az 1. sírba, a 3–4. sírok harcosai mellé is került körülbelül 24 db, többségében bronz háromtollú nyéltüskés

29 Чугунов 2005, 78–79., Рис. 10., 5–11.

30 Вишневецкая 1973, Табл. XIII., 22–35., Табл. XX., 14–29.

31 Итина, Яблонский 1997, Рис. 14., 6–20.

32 Wejsenov 2013, 596., Abb. 2.

33 Бейсенов–Варфоломеев 2008, Рис. 2., 9.

34 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, 185–187., Abb. 163., Taf. 12., 2., 3., 5., Taf. 57., 5b.

35 Kilunovskaya et al. 2020, Рис. 4, 5., 7.

36 Абдулганеев 1994, 38., Рис. 3., 4–5.

37 Шульга 2010, Рис. 81., 12–12а.

38 Wejsenov 2013, 596., Abb. 7.

39 Чугунов 2014а, 59–60., Рис. 1.

40 Ugartu 1991, 168–174., 188., Fig. 25–26.; Чугунов 2014а, 62–64.; Чугунов 2016а, 243.

41 Грач 1980, 125., Рис. 85., 5.

42 Шульга 2010, Рис. 81., 17., 23.

és háromélű, belső köpűs nyílhegy, néha a nyílvevő maradványaival együtt.⁴³ A 3. sírban fegyveröv maradványai is előkerültek (9. kép).⁴⁴

Csinge-Tej I. kurgán 4. sírjából egy bronzfokos nyélmaradvánnyal és bronz nyélkoptatóval, fegyveröv bőrmaradványai és az övet díszítő, bronzból készült, ragadozómacskát ábrázoló övdíszek, bújtatók és kettős őzfejben végződő, tegez felfüggesztésére szolgáló függesztőcsatok (10. kép),⁴⁵ végül egy lófejes fogantyúval ellátott fa merítőedény (11. kép) került elő.⁴⁶ A bronzfokos kialakítását tekintve különbözik az Arzsan-2 5., 20. és 25. sírjaiban elhelyezett fokosokhoz képest,⁴⁷ ugyanis a fokos fejlődésének ebben a szakaszában a hosszú köpű és a madárfej a fokrész és a köpű között fokozatosan eltűnik a Kr. e. VI. század közepére. A belső-ázsiai kora szkíta kor fontos ismertetőjegyei közé tartoznak a ragadozómacskákkal, kecskével díszített fegyverövek.⁴⁸ Pjotr Sulga véleménye szerint az Arzsan-2 kurgánban és az Aldy Bel' kultúra temetkezéseiben talált övmaradványok és állatalakos alkatrészek sírban elfoglalt helyük alapján (többségében a harcos medencéjénél kerülnek elő) tegezhez tartozó fegyverövekhez kapcsolódhatnak.⁴⁹ Itt említhetők meg az omega vagy patkó alakú, kettős állatfejben végződő bronz függesztőcsatok is, melyek előfordulása az Altáj északnyugati erdős zónájában,⁵⁰ az Arzsan-2 kurgán 5. sírban,⁵¹ Északnyugat-Kínában, Csauhugou 1⁵² és Csauhugou 4 temetőben⁵³ madárfejekkel vagy Csun'bake temetőjéből egyszerűsített formában⁵⁴ egészen a Dél-Uráltól keletre lévő területekig, Kicsigino I 5. kurgánból⁵⁵ adatolható. A kínai leletanyagok –

43 Чугунов 2011, 364–365., Рис. 16., Рис. 17.

44 Чугунов 2016b, 342., Рис. 168.

45 Чугунов 2016b, 344., Рис. 169–170.; Чугунов 2019, Ил. 6., Ил. 7., Ил. 8.

46 Чугунов 2019, 93., Ил. 9.

47 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 27., 2., Taf. 49., 1., Taf. 95., 1., Taf. 101., 1., Taf. 111., 1., Taf. 114., 5.

48 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 97., 3., Taf. 115., 2a–b; Чугунов 2015, 394.; Чугунов 2016b, 336–338.; Kilunovskaya et al. 2021, Рис. 5., 1–3., Рис. 7.

49 Шульга 2008, 105., Рис. 51. III.

50 Шульга 2008, Рис. 51. II., 4a–4б.

51 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 51., 1.

52 Шульга 2010, Рис. 19., 17.

53 Шульга 2010, Рис. 13., 18.

54 Шульга 2010, Рис. 29., 15.

55 Таиров–Боталов 2010, 62., Рис. 3., 5.

különös tekintettel a kínai datálásban való eltérésekre – keltezése az anyagok hozzáférhetősége és lelőköörülményeik bizonytalansága miatt kinyúlik a Kr. e. VIII–VI. századra.⁵⁶ Az orosz Altájban és a Dél-Urálnál talált csatok időrendje a nyílhegytípusok, fokosok, továbbá az állatábrázolásos és egyéb övalkatrészek, aranyékszerek alapján Kr. e. VII. század második fele – Kr. e. VI. század első fele közötti időszakra tehető. Fából készült merítőedények lópata vagy lófej alakú fogantyúval gyakori mellékletként bukkannak fel Tuva kora szkíta kori temetkezéseiben, például Arzsan-2 5. sírban,⁵⁷ Arzsan-2 24. sírban,⁵⁸ Baj-Dag 8 1. kurgán 1. sírjában.⁵⁹ Mindazonáltal a harcosok sírjaiban talált nyílhegyek és egyéb fegyvertípusok, fegyverövmaradványok, aranyékszerek párhuzamainak összesítése alapján Csinge-Tej I. kurgán négy sírjának datálása nem későbbi a Kr. e. VII. század vége és a Kr. e. VI. század elejénél.⁶⁰

Külön érdekességnek számít a kurgán északi peremén megásott gödör, melynek betöltésében emberi és lócsontok voltak,⁶¹ valamint a kősánc alá elhelyezett, kengyeles végű bronzablát, kétlyukas bronz oldaltagot és bronzfokost tartalmazó „kincslet” (12. kép).⁶² A bronz oldaltag és a fokos típusát tekintve a tárgyak semmiképpen sem kerülhettek a kőlapok közé a Kr. e. VI. század elejénél korábban.⁶³

56 Шульга 2010, 15., 20.

57 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 68., Taf. 81., 1.

58 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 100., Taf. 113., 4.

59 Рукавишникова–Гладченков 2017, 158., 168., Рис. 4., 7–8., Рис. 8., 7.

60 Чугунов 2011, 368.

61 Чугунов–Хаврин 2013, 346.

62 Чугунов 2019, Ил. 19.

63 Шульга 2008, 62., 68., Рис. 52., 30–31.; Чугунов 2011, 368.

Csinge-Tej I. kurgán feltárásának második szakasza (2012–2016)

2014 nyarának végére, egy másik szektorban, a kősánc és a kurgán közötti területen feltárássra került még két kísérő harcos sírja, két szarvasos kősztlélé egészben és egy töredékes állapotban. A két sír közül az 5. sír halottja felhúzott lábbal, jobb oldalán feküdt, könyökénél bal oldalt lecsatolva bronzdíszes fegyveröv, bőr része majdnem teljesen ép állapotban (13. kép).⁶⁴

Az ABV-szektorban, a kurgán középpontjától pont északra, a kőlapokból kialakított rétegben egy zöldes palából megfaragott kősztlélé töredéke bukkant fel, melyen két összehajtott lábú szarvas ábrázolása látszik.⁶⁵ Ugyanazon a helyen a főhomlokzat alapjának kutatásakor került elő a másik, 1,75 m magas, vörös homokkőből készült sztélé a kőréteg legalsó sorába beleépítve. Ez az oszlop a kőpakolás szemközti oldalának alján feküdt. Gondos megtisztítást követően az övön bal oldalt függő tör, kés, egyéb eszköz (fenőkö?) és tegez ábrázolása, jobb oldalt pedig fokos képe látszik. Feljebb nyakláncot szimbolizáló bemélyedések, egy kónikus fülbevaló ábrája, amely az 1. sírban leírt ékszernek kőbe vésett mása, három ferde vonal, ezalatt vélhetően orrot szimbolizáló dudor rajzolódott ki.⁶⁶ Érdemes megjegyezni, hogy ennek a sztélének a közelében került elő az 1. sír még 2009-ben. Egy harmadik, kisebb, kevesebb mint 1 m magas, szintén vöröses színű, apró szemű homokkőből faragott sztélé is felbukkant az ARS-szektor kősáncának bontásakor. Elhelyezkedése szokatlanul tűnik a másik két kősztléléhez képest, mivel a kősánc függőlegesen elhelyezett kőlapjaival párhuzamosan, három sornyi kőpakolás alatt, de a 4. kísérő harcos sírjával átellenben találtak rá. Felső részének kialakítása megfelel az utóbbi sztélénél ismertettekkel, azzal a különbséggel, hogy itt egy egyszerűbb fülbevalótípus képe jelenik meg (14. kép).⁶⁷

64 Чугунов 2016b, Рис. 172., Рис. 173.; Чугунов 2019, Ил. 10., Ил. 11.

65 Чугунов 2014b, 136., Рис. 1., Рис. 7., 3.

66 Чугунов 2014b, 137–138., Рис. 2., Рис. 3., Рис. 4.

67 Чугунов 2014b, 138–139, Рис. 5.

Az elkövetkező időszakban tovább folytatódott Csinge-Tej I. kurgán kőből és földből épült rétegeinek tanulmányozása. 2016 nyarán az AEZS-szektor kutatása közben előkerült a 7. temetkezés is. A bontási folyamatok során kiderült, hogy a sírgödör alja a tavi üledékes rétegen fekszik, valamint a gödör betöltését konkrétan a kőszánc függőlegesen felállított, nagy méretű kőlapjait belülről támasztó kőréteg adja. A sírgödör rétegeinek dokumentálásakor fülke körvonalai rajzolódtak ki a gödör keleti falában, ahol a tavi üledékrétegek mindössze nagyon vékony csíkok formájában jelentek meg. Ezt követően bukkantak elő a sírgödör gerendavázás borításának tartozékai, továbbá a gödör falán, a nyugati oldal kivételével, narancssárgás elszíneződésű égés nyomai voltak megfigyelhetők (15. kép).⁶⁸ A sírban egy 15-19 év körüli fiatal férfi csontváza hevert, alatta szervesanyag-törmelékek, melyek a halott fekhelyére utalnak. Ennek a rétegnek az elbontását követően a gödör alján szürkés színű betöltés bukkant fel. Röntgen-fluoreszcens vizsgálat segítségével kiderült, hogy a fekhely alatti réteg ónt tartalmaz. Konsztantyin Vlagyimirovics Csugunov ezt a jelenséget a fém labilis fizikai tulajdonságával (alacsony forráspontjával) magyarázta, és cipődíszek maradványaiként értelmezte őket.⁶⁹

A fentebb bemutatott 3–4. sírokhoz hasonlóan a halott mellékletekkel gazdagon ellátva lett nyugalomra helyezve a 7. sírban is. Nyakában vékony aranylemezből készült pektorál volt, közelében kő- és üveggöngyökkel (16. kép).⁷⁰ Háta mögött, közel a sír nyugati falához madárfejjel díszített, kőpūs bronzfokos hevert a fokos nyelének töredékeivel, korbács csont nyele, melyek környékén öv bőr maradványai és bronz függesztői voltak. Közvetlen a medencecsontok között feküdt egy fenékkő, egy trapéz alakban kiszélesedő nyelű bronzkés és egy bekarcolt zezzug mintával díszített csontfésű díszes oldala (17. kép).⁷¹ A jobb medence alól tegez körvonalai rajzolódtak ki, melynek a felszínén található nyílvevesszők felső részei vöröses színűek voltak. A 16 nyílvevessző különféle típusú nyílhegyekkel volt ellátva (csont, háromélű nyéltüskés és úgynevezett töltény-

68 Чугунов 2019, 95–101, Ил. 12., Ил. 13., Ил. 14.

69 Чугунов 2019, 101.

70 Чугунов 2019, Ил. 15.

71 Чугунов 2019, 104–105, Ил. 16., Ил. 17.

hüvely alakú, bronz, négyélű, belső köpús, bronz belső köpús, négyszögletes keresztmetszetű vagy kettős tüskéjű, belső köpús és bronz, háromélű, nyéltüskés). Ugyanitt voltak észlelhetők tegez bőrfoszlányai és öv részei övcsattal és a bőrvögre fűzött, ötkarikás bronz illesztékekkel együtt (18. kép).⁷² A csontváz felszedésekor további négyszögletes övtartozékok kerültek elő a medencecsont alól, valamint levél alakú aranylemezből készült fülbevalókat dokumentáltak az állkapocs közelében.

A bronzfokos pontos párhuzamai végigkövethetők Arzsan-2 20. sírban,⁷³ Kol'makovo és Uzsar környékéről a Krasznnojarszki határterületről,⁷⁴ a Jenyiszej középső folyása mentén, Targyn környékéről, ragadozómacska díszítéssel Kelt-Kazahsztánból, az Irtys folyó bal partjáról szórványként,⁷⁵ Irtjas 14 temető 2. kurgán 3. sírből Cseljabinszk körzetében⁷⁶ és Ufa város központjában feltárt temetőből szintén szórványként.⁷⁷ Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az Arzsan-2 5. sírjának férfi halottja mellett talált, vasból készült és állatalakokat megmintázó, arany inkrusztációval borított fokos⁷⁸ technológiailag meghaladja a dél-szibériai régióban a korszakra jellemző fémművesség szintjét. Ugyanez a forma vasból, de aranydíszítés nélkül ismert Szabinszk környékéről szórványként a Nyugati-Szajánoktól északra, a Jenyiszej bal partján, Hakaszföldről,⁷⁹ valamint Kara-Abyz településen szórványként Ufa közeléből, a Belaja folyó jobb partján,⁸⁰ ezen kívül a British Múzeum gyűjteményében is található egy kaukázusi darab.⁸¹ Tekintettel az ismertetett bronz- és vasfokosok technikájára, előfordulására, lelőkörülményeire és szóródására, jelentős hangsúlyt kapnak a kaukázusi és dél-uráli területek közötti, dél-északi irányú kulturális kapcsolatok, melyek során a kései preszkíta, valamint a kora szkíta korra jellemző tárgytipusok, töb-

72 Чугунов 2019, 104–105, Ил. 18.

73 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 95., 1., Taf. 111., 1.

74 Martin 1893, Pl. 8., 9–10.

75 Чотбаев 2013, Рис. 49.

76 Гаврилюк–Таиров 2006, 231–233., Рис. 3., 4., 6.

77 Ахмеров 1959, 159., Рис. 5а.

78 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 27., 2., Taf. 49., 1.

79 Martin 1893, Pl. 8., 12.

80 Ахмеров 1959, 159., Рис. 5б.

81 Ancient Caucasian and Related Material 2002, Kat. 179.

bek között import bimetál és vasfegyverek jelentek meg az Ananyino-kultúra területén, melyek a Kr. e. VIII. század végétől egészen a Kr. e. VII-VI. század fordulójáig datálhatók.⁸² Arcsil Szavelics Balahvancev ugyanezt az elképzelést erősítette meg. Úgy vélte, hogy Dél-Szibéria legkorábbi, bronzból készült fokesai Arzsan-2 5. és 20. sírokban találhatóak, Kr. e. VII. század második felére datáltak, így technológiai alapon nem valószínű, hogy a bimetál vagy vasból gyártott típusok előzményei lennének.⁸³ Ebbe az időrendbe illeszthető be a Cseljabinszk környéki temetkezés fokosa, melyet a sírban talált bronztőr, bronz kétélű, rombikus fejű nyílhegyek és négyszögletes övtartozékok a Kr. e. VII. század második felére kelteznek.⁸⁴ Eszerint a tuvai bronz- és vasfokosok sírba kerülése, továbbá a kísérő leletek, nyílhegytípusok, ékszerek és egyéb használati eszközök alapján a Kr. e. VII. század második fele és a Kr. e. VI. század eleje között történhetett.⁸⁵

A trapéz alakban kiszélesedő nyéllal ellátott bronzkések a tuvai kora szkíta korban nem igazán jelentős számban vannak jelen, például Arzsan-2 13. sír női halottja közelében⁸⁶ és Uszty Hadynnyg 4. kurgán 3. sírban.⁸⁷ Ilyen kések inkább jellemzők a Minuszinszki-medencében a Tagár-kultúra Szaragas-fázisára,⁸⁸ habár a fázis kezdetének időbeli körvonalazása több kutatónak jelenleg is fejtörést okoz. Egyes régészeti lelőhelyek kontextusának és tárgy típusainak összetétele, összehasonlítva Arzsan-1 és Arzsan-2 kurgánokkal, azt mutatja, hogy a Tagár-kultúra megelőző, Podgornovó fázisának és a Szaragas fázis hagyományai bizonyos ideig együtt léteztek. Azonban ez az időszak nem kezdődhetett a Kr. e. VIII. század végénél korábban.⁸⁹

Szintén 2016-ban, a harcos sír feltárását megelőzően, a kurgán északi szegletében előkerült még egy „kincslelet” a kőszáncba rejtve. A leletcsoport legalább

82 Koryakova–Erimakhov 2007, 194–195.

83 Балахванцев 2015, 22–24.

84 Гаврилюк–Таиров 2006, 233.

85 Чугунов 2019, 109. Lásd még: Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, 171–182.; Чугунов–Парцингер–Наглер 2017, 176–179.; Kilunovskaya et al. 2020, 403–404.

86 Čugunov–Parzinger–Nagler 2010, Taf. 90., 1., Taf. 108, 1a–b.

87 Виноградов 1980, Рис. 1., 1.

88 Боковенко 2015, Рис. 4.

89 Чугунов 2006, 70–71.; Чугунов 2013, 99.; Александров–Боковенко–Смирнов 2014, 137–138.

három lószerszáme gyűtteshez tartozó alkatrészt, fegyverövkellékeket, jelentős mennyiségű nyílhegyet, és talán aranyfóliából kialakított lófarokdíszet tartalmazott. Több tárgyon égés nyomai voltak felfedezhetőek, némelyik pedig olvadt, eldeformálódott formában maradt meg. Mindazonáltal a leleteket nem egyetlen esetben érte a tűz, és nem az elrejtés helyén lettek megégetve (19. kép).⁹⁰

Csinge-Tej I. feltárásának harmadik szakasza (2017–2019)

Oroszországi tanulmányi utam sikeresen zárult abban a tekintetben, hogy a moszkvai, pétervári régészeti intézetekben, a Moszkvai Történeti Múzeumban, az Állami Ermitázsban, az abakáni és minuszinszki helytörténeti múzeumokban, valamint a tuvai Nemzeti Múzeumban megtekintett anyagoknak köszönhetően régészetileg sokkal nagyobb rálátásom nyílt az eurázsiai sztyeppén, a preszkíta és kora szkíta korban zajló kulturális folyamatokra. Egyúttal ekkor indult meg a korszakkal foglalkozó orosz kollégákkal való szorosabb szakmai együttműködés kialakítása is. Konsztyantyin Vlagyimirovics Csugunov, az Állami Ermitázs kelet-európai és szibériai régészeti osztályának főmunkatársa jóvoltából és meghívásából – vissza nem térő lehetőségként – volt alkalmam részt venni Csinge-Tej I. kurgán soron következő, 2017. évi ásatási szezóján.

Abban az évben immár másodjára tértem vissza Tuvába, ám minden egyes alkalommal alig vártam, hogy áthaladjak a Nyugati-Szaján hegységen, és leereszkedjek Tuvába az M54-es autópályán. Turán falu határában várt engem egy autó, amely egyenesen az ásatásra vitt. Eközben kiderült, hogy rajtam kívül más külföldi, sőt európai érdeklődő egyelőre nem várható. Azonban nemcsak egyedül utaztam a lelőhelyre, hanem csatlakoztak ismerősök, kollégák Pétervárról, akik már az előző ásatási szezonokban is részt vettek. A Turán–Ujuk-medence belseje felé gurulva elhaladtunk Arzsan kurgántemető, a feltárt Arzsan-2

90 Чугунов 2019, 104–105., Ил. 20.

kurgán, valamint a lelőhelyen kialakított szabadtéri régészeti park mellett (20. kép). Érintettük Arzsaan falut is (21. kép), majd kis időre megálltunk a falu hátrában, hogy a híres Arzsan-1 kurgán helyét, maradékát és kontextusát megtekinthessük (22. kép). Táborunk kicsivel távolabb, Cskalovka falutól nem messze, az esőzésekől megáradt Ujuk folyó jobb partján állt, habár egy erőteljesebb kőszá záport követően éppen hogy csak engedte magát láttatni kiterült sátrak és szórványos tócsák formájában. A táborban a korábbi években is idelátogató novoszibirszki, abakáni és pétervári kollégákon kívül időnként a tuvai Nemzeti Múzeum munkatársai és helybeli lakosok, ismerősök is megfordultak.

Másnap kigyalogoltunk, illetve felkapaszkodva az egyetlen szállítóeszközre (23. kép) kimentünk a falutól pár kilométerre található, K–Ny-i irányban húzódó kurgántemetőhöz, és elkezdődtek (pontosabban folytatódtak) a munkálatok a Csinge-Tej I. kurgán AKL-szektorában (24. kép). A temető legnagyobb sarkában található, egyben a legnagyobb halomsír kutatása a 2017. évben főként a nagy méretű és valójában igen súlyos kőlapokból és az ezt belülről és kívülről megtámasztó kőpakolásokból kialakított kőszánc további feltárásával és megtisztításával, a kurgán széle és a kőszánc közötti tér stratigráfiai szerkezetének feltérképezésével és bontásával (25. kép), valamint a kőszáncon kívül elhelyezkedő, áldozati állatok csontjait rejtő, rituális kőkörök közül néhánynak a feltárásával folytatódott.⁹¹ Habár ott tartózkodásomkor az ásatási munkálatok eredményeképpen nem kerültek elő további, fémtárgyakban, aranyban gazdag sírok az említett területen, a halom palástjának bontása, rétegenkénti dokumentálása, a kőszánc felépítésének vizsgálata⁹² (26. kép) módszertanilag mégis nagyon hasznosnak bizonyult, így a tudományos ismereteken kívül az orosz szakmai szóincsem is bővült.

2019 nyarán a Dél-szibériai Régészeti Expedíció keretén belül folytatódott az I. komplexum szisztematikus feltárása, melybe ezúttal a krakkói Jagelló Egyetem expedíciós csapata is bekapcsolódott Łukasz Oleszczak vezetésével.⁹³ A közös kutatások célját azonban Csinge-Tej temető nyugati periferiájának

91 Чугунов 2018, 493–494.

92 Чугунов 2019, Ил. 3.

93 Олещак–Чугунов 2020, 347–349.

magnetométerrel történő meghatározása adta, melynek eredményeképpen sikerült pontosítani a legészakibb, valamivel kisebb, földből épített 1. számú kurgán méretadatait. A korábbi meggyőződés szerint az I. komplexum lenne a legnyugatibb objektum, amely hosszú időn keresztül önálló temetkezési és emlékhelyként funkcionálhatott, és az utolsó temetkezések az Ujuk–Sagly-kultúra idejében keletkezettek. Az 1. kurgán részleges feltárásának és a három megásott temetkezésnek (27. kép) köszönhetően azonban ez releváns feltételezésnek tűnik. Ugyanis míg az ásatás alatt az I. komplexumban észlelt, az Aldy Bel'-kultúrára jellemző temetkezési rítus elemeit sikerült azonosítani,⁹⁴ a halom földből kialakított építménye és az ezt körbevevő árok néhol bejárattal megszakítva inkább a következő, Ujuk–Sagly-fázis temetkezési hagyományai felé mutatnak. Az I. komplexum feltárása a közeljövőben kétségkívül folytatódni fog, és a fentiek értelmében minden bizonnyal még sok érdekességet tartogathat.

---

94 Олещак–Чугунов 2020, Рис. 1Б., 1–13.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ancient Caucasian and Related Material 2002.** Turquet, J. (Ed.). *Ancient Caucasian and Related Material in The British Museum*. The Cameleon Press Limited, London, 2002.
- Bejsenov 2013.** Bejsenov, A.: Die Nekropole Taldy-2 in Beziehung zu den Kulturen der frühsakischen Zeit Osteurasien. In: Stöllner, T. – Samašev, Z. (hrsg.). *Unbekanntes Kazachstan. Archäologie im Herzen Asiens*. Band II. Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, 2013. 595–608.
- Čugunov–Parzinger–Nagler 2010.** Čugunov, K. – Parzinger, H. – Nagler, A.: *Der skythenzeitlichen Fürstengurgan Aržan 2 in Tuva*. Steppenvölker Eurasiens 3. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2010.
- Fitzhugh 2009.** Fitzhugh, W. W.: The Mongolian Deer-Stone-Khirigsuur Komplex: Dating and Organization of a Late Bronze Age Menagerie. In: Bemman, J. – Parzinger, H. – Pohl, E. – Tseveendorzh, D. (Ed.): *Current Archaeological Research in Mongolia*. For und- Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn, 2009. 183–199.
- Gryaznov 1984.** Gryaznov, M. P.: *Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien*. Verlag C. H. Beck, München, 1984.
- Hadaczek 1894.** Hadaczek, K.: *Złote skarby Michałkowskie*. Czcionkami drukarni c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Krakow, 1904.
- Koryakova–Epimakhov 2007.** Koryakova, L. – Epimakhov, A. V.: *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Martin 1893.** Martin F.-R.: *L'Âge du Bronze au Musée de Minoussinsk*. Samson&Wallin, Stockholm, 1893.
- Mozsolics 1977.** Mozsolics, A.: Der Goldfund von Pusztægres-Pusztahatvan, Kom. Fejér. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 25. (1977). 289–297.
- Takahama et al. 2006.** Takahama, S. – Hayasi, T. – Kawamata, M. – Matsubara, R. – Erdenebaatar, D.: Preliminary Report of the Archaeological Investigations in Ulaan Ushig I (Uushigin Övör) in Mongolia. *金沢大学考古学紀要 (Bulletin of Archaeology, Kanazawa University)*. 28. (2006). 61–102.

- Urartu 1991.** *Urartu. A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* The Israel Museum, Jerusalem, 1991.
- Абдулганеев 1994.** Абдулганеев М. Т.: Майемирские курганы Бойтыгема. In: Кирюшин Ю. Ф. (отв. ред.). *Археология Горного Алтая: Сборник научных статей*. Изд-во АГУ, Барнаул, 1994. 37–44.
- Александров–Боковенко–Смирнов 2014.** Александров С. В. – Боковенко Н. А. – Смирнов Н.Ю.: *Археологические памятники долины Черного Июса на Севере Хакасии*. Санкт-Петербург, 2014.
- Ахмеров 1959.** Ахмеров Р. Б.: Новый уфимский могильник ананьинско-пьяноборского времени. *Советская Археология*. №1. (1959). 156–167.
- Балахванцев 2015.** Балахванцев А. С.: Биметаллический клевец из Бугуруслана и проблема становления раннескифской культуры. In: Лукьяшко С.И. (отв. ред.): *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы международной научной конференции, посвящ. памяти А.И. Мелюковой (Кагальник, 26-29 апреля 2014 г.)*. Изд-во ЮНЦ РАН, Ростов-на-Дону, 2015. 22–25.
- Бандрівський–Крушельницька 2012.** Бандрівський М. – Крушельницька Л.: *Золоті Михалківські скарби та їх доля*. Ліга-Прес, Львів, 2012.
- Бейсенов–Варфоломеев 2008.** Бейсенов А.З. – Варфоломеев В.В.: *Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в бегазы-дандыбаевскую эпоху*. Алматы, 2008.
- Беликова 2014.** Беликова О. Б.: *Последняя экспедиция А. В. Адрианова: Тува, 1915-1916 гг. Археологические исследования (источниковедческий аспект)*. Изд-во Том. Унив-та, Томск, 2014.
- Боковенко 2015.** Боковенко Н. А.: Тагарская культура I тыс. до н. э. Среднего Енисея в контексте культур Центральной Азии. In: Тэргуунбаяр С. (отв. ред.): *Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири*. Пекин, 2015. 200–210.
- Вальчак 2009.** Вальчак С. Б.: *Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы*. Таус, Москва, 2009.
- Виноградов 1980.** Виноградов А. В.: Памятник алды-бельской культуры в Туве. In: Окладников А.П. (отв. ред.): *Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев*. Кызыл, 1980. 60–64.

- Вишневская 1973.** Вишневская О.А.: *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII – V вв. до н. э. по материалам Уйгарака*. Изд-во «Наука», Москва, 1973.
- Волков 2002.** Волков В.В.: *Оленные камни Монголии*. Научный мир, Москва, 2002.
- Гаврилюк–Таиров 2006.** Гаврилюк А. Г. – Таиров А. Д.: Иртяш 14 – погребальный комплекс степных кочевников в зауральской лесостепи. In: Боталов С.Г. – Григорьев С.А. – Гуцалов С. Ю. – Мосин В. С. – Таиров А. Д. (отв. ред.): *Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза)*. ООО ЦИКР «Рифей», Челябинск, 2006. 225–245.
- Грач 1969.** Грач А. Д.: Исследования в Туве. *Археологические открытия 1968 г.* Москва, 1969. 186–187.
- Грач 1980.** Грач А. Д.: *Древние кочевники в центре Азии*. Изд-во «Наука», главная редакция восточной литературы, Москва, 1980.
- Грязнов 1980.** Грязнов М. П.: *Аржан – царский курган раннескифского времени*. Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград, 1980.
- Иванчик 2001.** Иванчик А. И.: *Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени*. Степные народы Евразии II. Steppenvölker Eurasiens. Band 2. Москва, 2001.
- Итина–Яблонский 1997.** Итина М. А. – Яблонский Л. Т.: *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен)*. РОССПЭН, Москва, 1997.
- Итина–Яблонский 2001.** Итина М. А. – Яблонский Л. Т.: *Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи*. Издательская фирма «Восточная литература», РАН, Москва, 2001.
- Килуновская–Семенов 2013.** Килуновская М. Е. – Семенов В. А.: Исследования Тувинской археологической экспедиции по трассе железной дороги Кызыл-Курагино. *Бюллетень*.3. (2013). 197–222.
- Kilunovskaya et al. 2020.** Килуновская М. Е. – Семенов В. А. – Бусова Б. С. – Мустафин Х. Х. – Альборова И. Э. – Мацвай А.Д.: Уникальное

- захоронение ребенка раннескифского времени на могильнике Сарыг-Булун (Тува). *Stratum Plus*. №3. (2020). 379–406.
- Kilunovskaya et al. 2021.** Килуновская М. Е. – Семенов В. А. – Семенов А. В. – Бусова С. Б.: Поясные наборы в культуре кочевников Тувы. *Новые исследования Тувы*. №1. (2021). 30–50. <https://doi.org/10.25178/nit.2021.1.2>
- Кирюшин–Тишкин 1997.** Кирюшин Ю. Ф. – Тишкин А. А.: *Скифская эпоха Горного Алтая. Часть I: Культура населения в раннескифское время*. Изд-во Алт. Гос. Унив-та, Барнаул, 1997.
- Ковалев–Эрдэнэбаатар 2007.** Ковалев А. А. – Эрдэнэбаатар Д.: Две традиции ритуального использования оленных камней Монголии. In: Тишкин А. А. (отв. ред.): *Каменная скульптура и мелкая пластика древних и средневековых народов Евразии. Сборник научных трудов. Труды САИПИ*. Вып. 3. Изд-во Азбука, Барнаул, 2007. 99–105.
- Ковалев–Эрдэнэбаатар 2010.** Ковалев А. А. – Эрдэнэбаатар Д.: Поздний бронзовый век и начала раннего железного века Монголии в свете открытий международной Центрально-Азиатской археологической экспедиции. In: Цыбиктаров А. Д. (отв. ред.): *Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы международной научной конференции (Улан-Удэ, 20-24 сентября 2010 г.)*. Изд-во Бурят. гос. ун-та, Улан-Удэ, 2010. 104–117.
- Кызласов 1977.** Кызласов Л. Р.: Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры. *Советская археология*. №2. (1977). 69–86.
- Кызласов 1979.** Кызласов Л. Р.: *Древняя Тува (от палеолита до IX в. до н. э.)*. Изд-во Московского Унив-та, Москва., 1979.
- Маргулан et al. 1966.** Маргулан А. Х. – Акишев К. А. – Кадырбаев М. К. – Оразбаев А. М.: *Древняя культура Центрального Казахстана*. «Наука», Алма-Ата, 1966.
- Марсадолов 2002.** Марсадолов Л. С.: Курган Аржан и памятники эпохи бронзы. In: Тырышкина Н. Я. (отв. ред.): *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура. Сборник научных трудов*. Изд-во Алт. Гос. Унив-та, Барнаул, 2002. 98–101.

- Могилев 2008.** Могилев О. Д.: *Спорядження конч скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ–Кам’янець–Подільський, 2008.
- Олещак–Чугунов 2020.** Олещак Л. – Чугунов К. В.: Исследования кургана раннескифского времени на периферии «царского» погребально-поминального комплекса Чинге-Тей I в Туве. In: Деревянко А. П. – Макаров Н. А. – Мочалов О. Д. (отв. Ред.): *Труды VI (XXII) Всероссийского археологического съезда в Самаре*. Том. II. СГСПУ, Самара, 2020. 347–349.
- Научный архив ИА РАН, М.П. Грязнов Р-1 №5579а.** Грязнов М. П. Аржан. Фото и чертежи раскопок 1973 г. Ленинград, 1974.
- Рукавишникова–Гладченков 2017.** Рукавишникова И. В. – Гладченков А. А.: Памятник Алды-Бельской культуры Тувы – могильник Бай-Даг 8. Опыт комплексного анализа. *Археологические вести*. 23. (2017). 153–175.
- Савинов 2002.** Савинов Д. Г.: *Ранние кочевники Верхнего Енисея. Археологические культуры и культуригенез*. СПбГУ, Санкт-Петербург, 2002.
- Таиров–Боталов 2010.** Таиров А. Д. – Боталов С. Г.: Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье. In: Герасимова М. М. – Малашев В. Ю. – Мошкова М. Г. (отв. ред.): *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. Сборник статей в честь 60-летия Л.Т. Яблонского*. Таус, Москва, 2010. 55–70.
- Tishkin et al. 2006.** Тишкин А. А. – Нямдорж Б. – Дашковский П. К. – Нямсурен Л. – Мунхбаяр Ч.: Археологические изыскания в Ховдском аймаке (предварительное сообщение). In: Невинский В. В. (отв. ред.): *Эколого-географические, археологические и социоэтнографические исследования в Южной Сибири и Западной Монголии: российско-монгольский сборник научных трудов*. Изд-во Алт. Унив-та, Барнаул, 2006. 107–115.
- Тишкин 2013.** Тишкин А. А.: Выявление, документирование и изучение «оленных» камней в долине Буянты (Монгольский Алтай). *Теория и практика археологических исследований*. №1 (7). (2013). 72–88. [https://doi.org/10.14258/tpai\(2013\)1\(7\).-04](https://doi.org/10.14258/tpai(2013)1(7).-04)

- Khudyakov et al. 2013.** Худяков Ю. С. – Скобелев С. Г. – Митько О. А. – Борисенко А. Ю. – Орозбекова Ж.: Особенности погребальной обрядности раннескифского населения долины реки Ээрбек в Туве (по материалам раскопок могильника Бай-Даг I). *Археология, этнография и антропология Евразии.* №1 (53). (2013). 104–113.
- Цыбиктаров 2004.** Цыбиктаров А. Д.: Культурное и хронологическое соотношение херексуров и памятников Монгун-Тагинского типа Горного Алтая, Тувы, Монголии и Южного Забайкалья. In: Цыбиктаров А. Д. (отв. ред.): *Центральная Азия и Прибайкалье в древности. Сборник научных трудов.* Вып. 2. Изд-во БГУ, Улан-Удэ, 2004. 35–49.
- Чотбаев 2013.** Чотбаев А.: *Вооружение древних кочевников Казахских степей.* Астана, 2013.
- Чугунов 2000.** Чугунов К. В.: Бронзовые наконечники стрел скифского времени Тувы. In: Никитин А. Б. – Панкова С. В. – Хаврин С. В. – Чугунов К. В. (отв. ред.): *Мировоззрение, Археология, Ритуал, Культура. Сборник статей к 60-летию М.Л. Подольского.* Санкт-Петербург, 2000. 213–238.
- Чугунов 2002.** Чугунов К. В.: Херексуры Центральной Азии (к вопросу об истоке). In: Кирюшин Ю. Ф. – Тишкин А. А. (отв. ред.): *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура.* Изд-во Алт. Ун-та, Барнаул, 2002. 142–149.
- Чугунов 2005.** Чугунов К. В.: Курганы раннескифского времени могильника Копто и вопрос синхронизации алды-бельской и тагарской культур. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа.* Вып. 37. (2005). 66–90.
- Чугунов 2006.** Чугунов К. В.: Синхронизация культур начала раннескифского времени Центральной Азии, Южной Сибири и Казахстана. In: Деревянко А.П. – Молодин А.И. (отв. ред.): *Современные проблемы археологии России. Материалы Всероссийского археологического съезда.* Том II. Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, 2006. 69–71.
- Чугунов 2011.** Чугунов К. В.: Дискретность постройки «Царских» мемориалов Тувы и хронология раннескифского времени. In:

Молодин В. И. – Хансен С. (отв. ред.): «*Terra Scythica*». *Материалы международного симпозиума «Terra Scythica» (17-23 августа 2011 г., Денисова пещера, Горный Алтай)*. Изд-во ИАЭТ СО РАН, Новосибирск, 2011. 358–370.

Чугунов 2013. Чугунов К. В.: Актуальные проблемы хронологии памятников эпохи ранних кочевников Центральной Азии и Сибири. *Вестник Томского Государственного Университета. История.* №3. (23). (2013). 97–102.

Чугунов 2014а. Чугунов К. В.: Азиатские пекторали раннескифского времени. In: *Ладога в контексте истории и археологии северной Евразии: По материалам XVII Чтений памяти Анны Мачинской (Старая Ладога, 22–23 декабря 2012 г.) и XVIII Чтений памяти Анны и Дмитрия Алексеевича Мачинских (Старая Ладога, 21–22 декабря 2013 г.)*. Нестор-история, Санкт-Петербург, 2014. 59–70.

Чугунов 2014б. Чугунов К. В.: Оленные камни Чинге-Тэя (предварительное сообщение). In: Тишкин А. А. (отв. ред.): *Древние и средневековые изваяния Центральной Азии*. Инст-та Алт. Унив-та, Барнаул, 2014. 136–141.

Чугунов 2015. Чугунов К. В.: Искусство раннесакского времени Тывы и Казахстана: опыт сравнительного анализа и хронология. In: Бейсенов А. З. (отв. ред.): *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвящ. памяти археолога К. А. Акишева*. «НИЦИА, Бегазы-Тасмола», Алматы, 2015. 389–404.

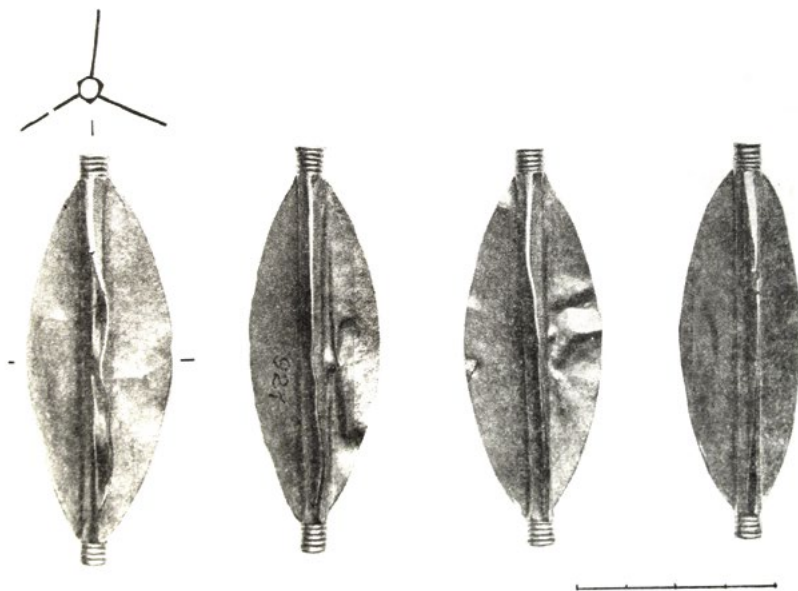
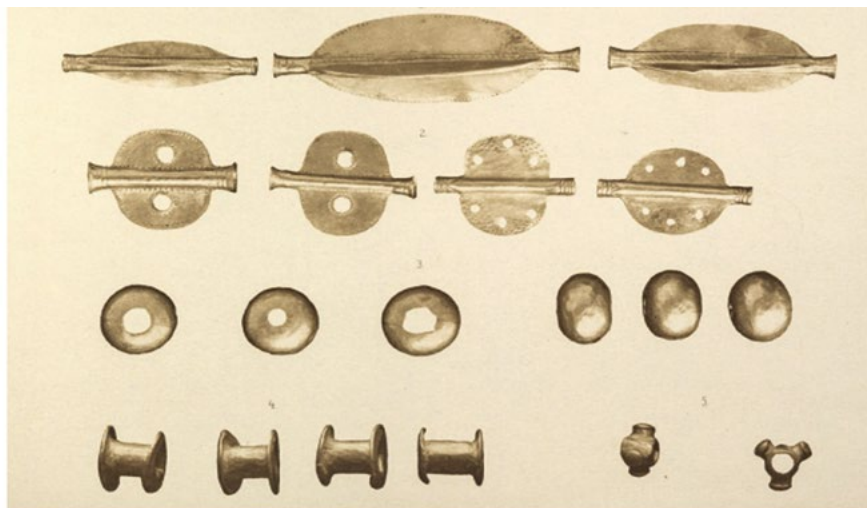
Чугунов 2016а. Чугунов К. В.: Торевтика азиатских номадов и Древний Восток: к вопросу об одном из компонентов искусства Аржана-2. In: Балахванцев А. С. – Кулланда С. В. (отв. ред.): *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. Материалы международной конференции, посвящ. памяти М.Н. Погребовой*. ИВ РАН, Москва, 2016. 242–247.

Чугунов 2016б. Чугунов К. В.: Парадные пояса кочевников Азии в раннескифское время. In: Деревянко А. П. – Молодин В. И. (отв. ред.): *Алтай в кругу евразийских древностей*. ИАЭТ СО РАН, Новосибирск, 2016. 336–356.

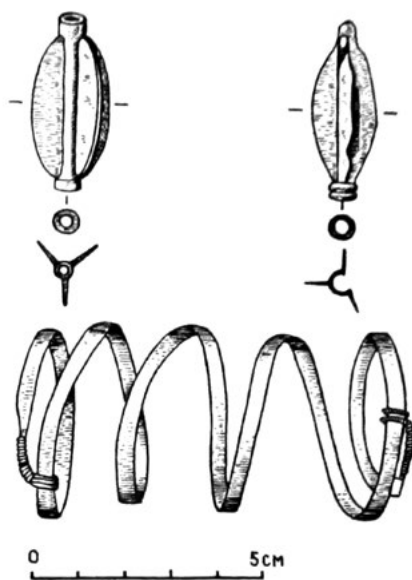
- Чугунов 2018.** Чугунов К. В.: Продолжение раскопок погребально-поминального комплекса Чинге-Тэй I. *Археологические открытия. 2016 г.* Москва, 2018. 444–446. <https://doi.org/10.25681/IA-RAS.2018.978-5-94375-260-5.444-446>.
- Чугунов 2019.** Чугунов К. В.: Исследования погребально-поминального комплекса Чинге-Тэй I в Туве. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 42.* (2019). 92–109.
- Чугунов–Парцингер–Наглер 2017.** Чугунов К. В. – Парцингер Г. – Наглер А.: *Царский курган скифского времени Аржан-2 в Туве.* Изд-во ИАЭТ СО РАН, Новосибирск, 2017.
- Чугунов–Хаврин 2013.** Чугунов К. В. – Хаврин С. В.: Исследование погребально-поминального комплекса Чинге-Тей I в Туве. *Археологические открытия 2009 г.* Москва, 2013. 345–346.
- Шульга 2008.** Шульга П. И.: *Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. Часть 1: Раннескифское время.* Азбука, Барнаул, 2008.
- Шульга 2010.** Шульга П. И.: *Синьцзян в VIII – III вв. до н. э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация).* Изд-во АлтГТУ, Барнаул, 2010.

KÉPMELLÉKLET

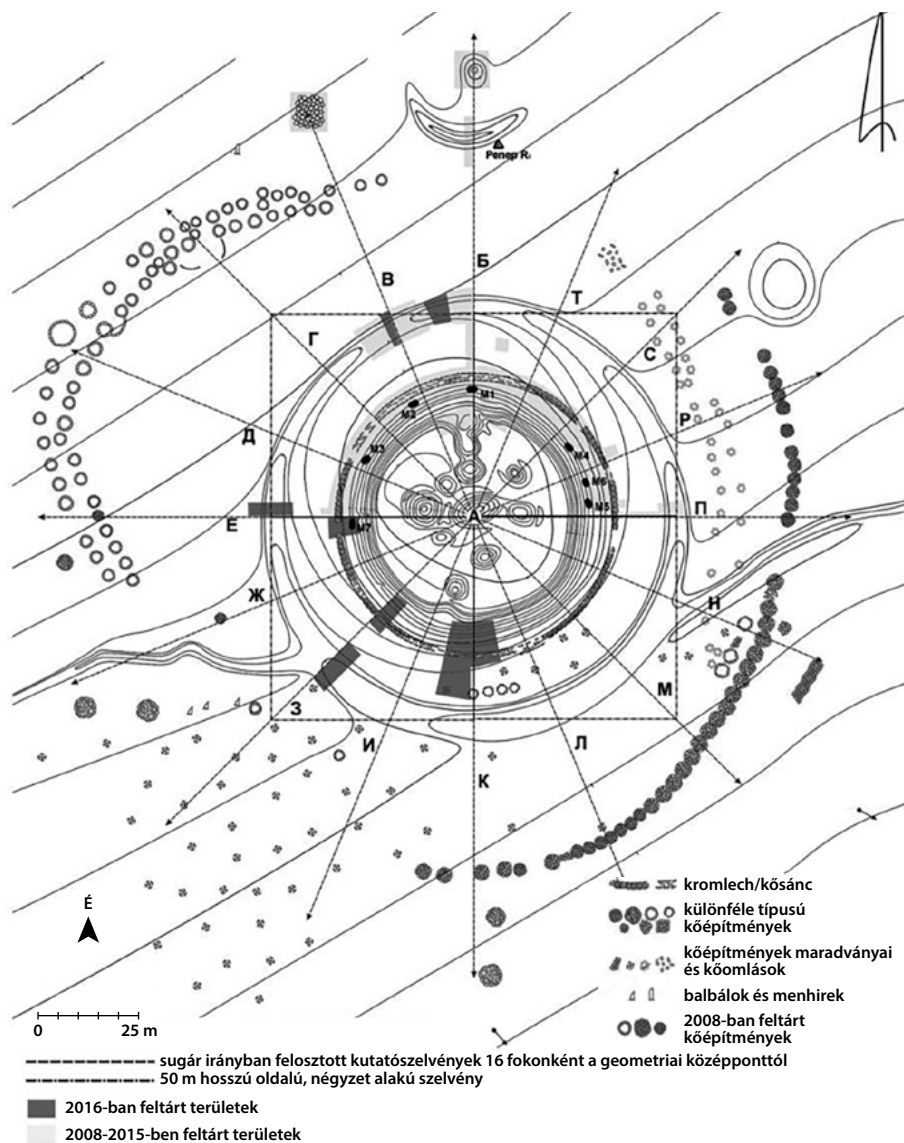
1. kép. Részlet a michalkovói és pusztahatvani kincsleletekből
(Hadaczek 1904, XI. tabl. és Mozsolics 1977, Taf. 1. 2–5. alapján)

2. kép. Aranydíszek Tuvából (Кызласов 1979, Рис. 34., 1–3. alapján)

3. kép. Tuva, azon belül Chinge-Tej földrajzi elhelyezkedése (Чугунов 2019, Ил. 1. alapján)

4. kép. Csinge-Tej I. kurgán feltárása 2008 és 2016 között
(Чугунов 2011, Рис. 1. alapján)

5. kép. A kurgán feltárási folyamata szektoronként (Чугунов 2019, Ил. 2. alapján)

6. kép. Kőlapokból vízszintesen kialakított kőhomlokzat az ABV-szektorban
(Чугунов 2014б, Рис. 2. alapján)

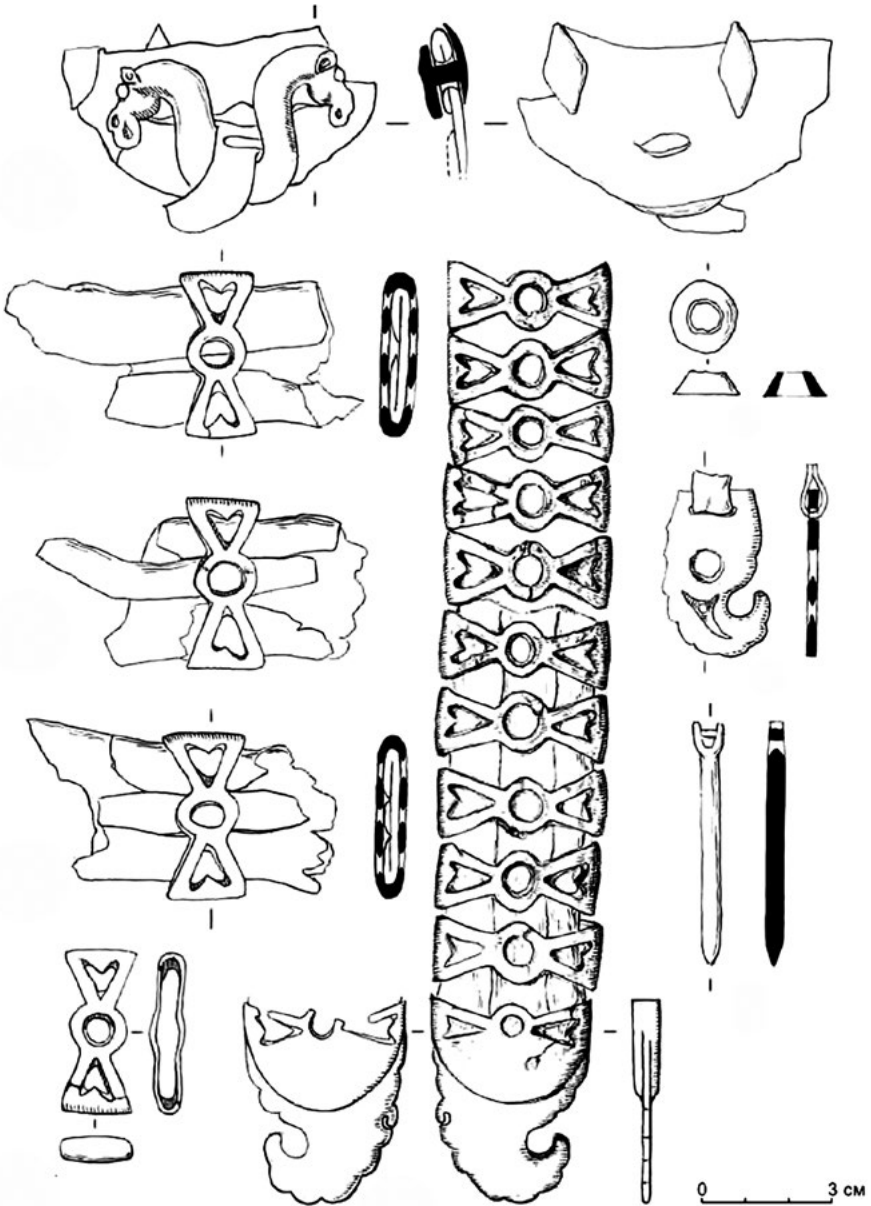

7. kép. A halom szerkezetének rétegenkénti bontási folyamata
(Чугунов 2011, Рис. 7.; Чугунов 2019, Ил. 4. alapján)

8. kép. Kísérő harcosok sírjai: 1-1a: 1. sír; 2: 2. sír; 3-3a: 3. sír; 4: 4. sír
(Чугунов 2011, Рис. 11. Рис. 17. alapján)

9. kép. 3. sírban előkerült fegyveröv maradványai
(Чугунов 2016б, Рис. 168. alapján)

10. kép. Fegyveröv maradványai a 4. sírból
(Чугунов 2019, Ил. 6., Ил. 7., Ил. 8. alapján)

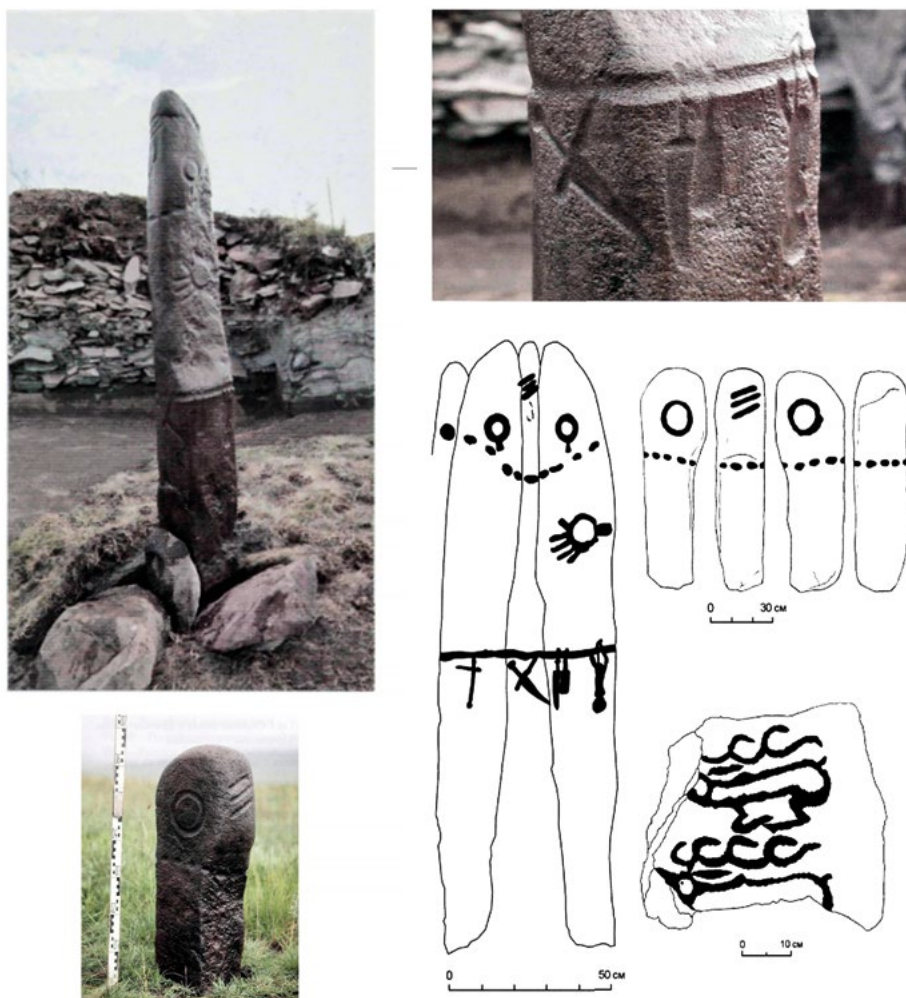
11. kép. Fa merítőedény a 4. sírból (Чугунов 2019, Ил. 9. alapján)

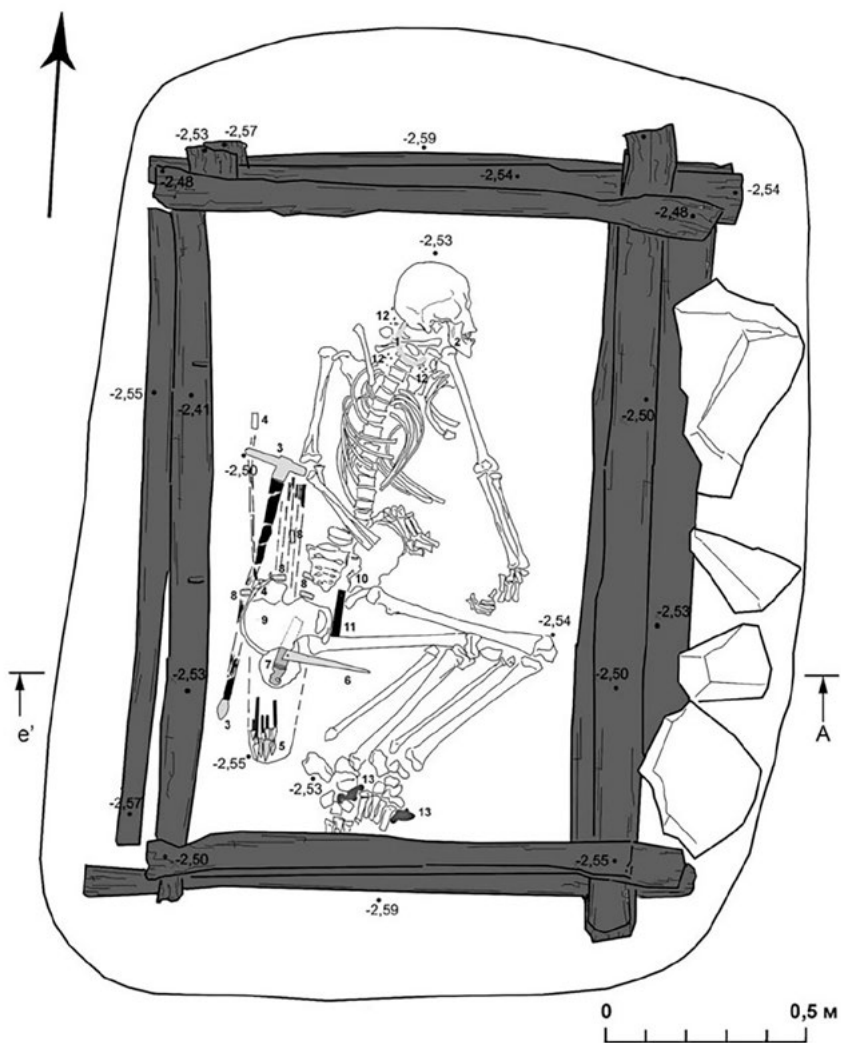
12. kép. Kincslelet a kurgán kőszánca alól, 2011 (Чугунов 2019, Ил. 19. alapján)

13. kép. 5. sír halottja fegyverövmelléklettel
(Чугунов 20166, Рис. 173.; Чугунов 2019, Ил. 10., Ил. 11. alarján)

14. kép. Szarvasos kősztelék az ABV- és az ARS-szektorokból
(Чугунов 2014б, Рис. 3., Рис. 4., Рис. 7. alapján)

15. kép. 7. sír az AEZS-szektorban (Чугунов 2019, Ил. 14. alapján)

16. kép. Aranylemezből készült pektorál és gyöngyök a 7. sír halottjának nyakánál
(Чугунов 2019, Ил. 15. alapján)

17. kép. 7. sír halottjának medencecsontjánál talált mellékletek
(Чугунов 2019, Ил. 16., Ил. 17. alapján)

18. kép. Tegez és fegyveröv maradványai a 7. sírban fekvő harcos medencecsontja alatt (Чугунов 2019, Ил. 18. alapján)

19. kép. Lószerszámokat, fegyverövkellékeket, nyílhegyeket tartalmazó kincslet a kurgán északi szegletéből, 2016 (Чугунов 2019, Ил. 20. alapján)

20. kép. Arzhan-2 kurgán helyén kialakított szabadtéri régészeti park, Tuva (saját kép)

21. kép. Arzhaan falu határa, Tuva (saját kép)

22. kép. Arzhan-1 kurgán omladékai és a volt gyárépület, lakóházak maradványai, Tuva (saját kép)

23. kép. Úton Chinge-Tej I. komplexum felé, Tuva (saját kép)

24. kép. AKL-szektor kutatása, Tuva (panorámafotó, saját kép)

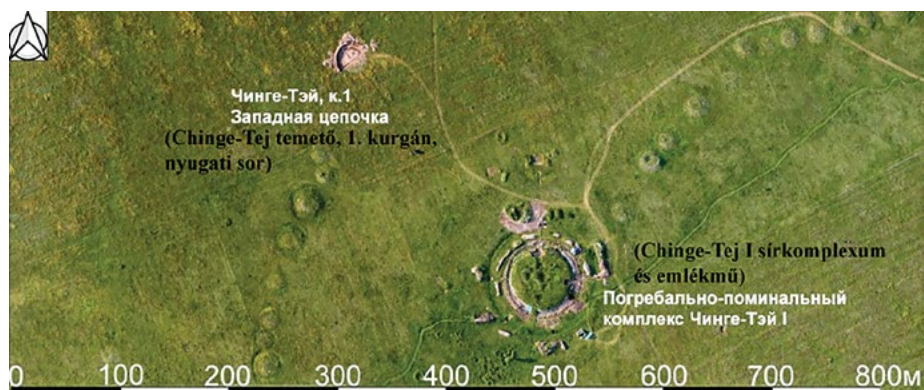

25. kép. A kurgán felső rétegeinek bontása, Tuva (munkafotó, saját kép)

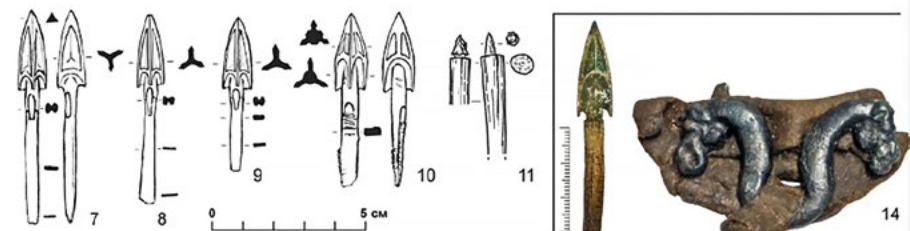
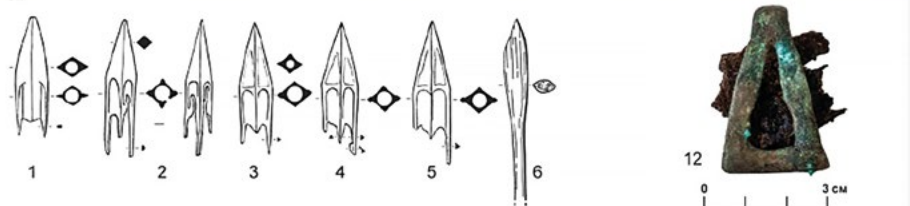

26. kép. Chinge-Tej I. komplexum a 2017. évi ásatásokat követően (ortofotó)
(Чугунов 2019, Ил. 3. alapján)

A

Б

27. kép. I. komplexumtól nem messze, 2019-ben feltárt 1. kurgán
(Олецак–Чугунов 2020, Рис. 1. alapján)